

V. KOBLIAKOVAS

MORALINĖ REFLEKSIJA KAIP ASMENYBĖS DOROVINĖS KULTŪROS ELEMENTAS

Siauras, ribotas, tiesmukiškas kultūros supratimas negali būti priimtinas, nes, kaip teisingai pažymi M. Jovčukas, dvasinės kultūros sričiai nepakaktų priskirti tik mokslinės, meninės ir dorovinės kultūros sritis. Kultūros sričiai (taip pat ir dvasinės kultūros) neabejotinai priklauso ir politinė, pasaulėžiūrinė kultūra (filosofinis, etinis, dorovinis, estetiškas, ateistinis auklėjimas), gamybos, valdymo kultūra ir t. t.¹

Vis didėjantis dėmesys ir noras tikslinti kultūros sąvoką rodo, kad susidarė sąlygos kelti aktualius asmenybės dorovinės kultūros ugdymo uždavinius, nes tik per asmenybę galų gale praturtėja ir visuomenės kultūros dorovinis potencialas.

Mokslo ir technikos revoliucija daro ne tik teigiamą, bet ir neigiamą poveikį aplinkai, žmogui, kelia didesnius reikalavimus jo dvasiniam pasauliui, nes tenka gyventi labai sudėtingame pasaulyje. Pasirodo, kad jau nebe pakanka vaikystėje įskiepyto supratimo apie žmogaus pareigas, labai svarbios tampa pasaulėžiūrinės nuostatos, susiklosčiusios gilaus filosofinio pasaulio apmąstymo pagrindu. Teisūs tie tyrinėtojai, kurie pabrėžia, kad MTR sąlygomis asmenybei reikia tvirtų dorovinių pozicijų, valios ir kitų intelektualinių savybių.

Akivaizdu, kad asmenybės dorovinės kultūros jau negalima laikyti tik auklėjimo ir asmenybės socializacijos rezultatu. Tai — dorovinio subrendimo, dorovinės išminties formavimosi ir dorovinio statuso įgijimo procesas.

Pastaruoju metu labai rūpinamasi išsiaiškinti dorovinių jausmų reikšmę asmenybės moralinės sąmonės struktūrai. Tačiau tyrinėtojai pažymi, kad dorovinių jausmų kultūra — būtinas, bet nepakankamas moralinės sąmonės kultūros elementas. „Doroviniai santykiai, pagrįsti tik jausmais ir nesustiprinti intelekto, gali atvesti į „aklavietę“, padiktuoti neteisėtus sprendimus <...> Dorovinė kultūra aprėpia harmoningą proto sugebėjimą teisingai spręsti, sąžiningai ir principingai vertinti, derinda-

¹ Иовчук М. Т. Духовная культура советского общества и современная борьба идей.— Вопросы философии, 1976, № 3, с. 42.

ma tai su giliais, subtiliais jausmais, kilnių žmogiškų vertybių ugdy-
mu"².

Tai skatina atidžiau tirti dorovinio brandumo formavimosi intelek-
tualinį aspektą, moralinės refleksijos reikšmę asmenybei. Tiriant mor-
alinę refleksiją aiškėja ir dorovinių vertybių atgaminimo procesas.
Žmonija dorovines vertybes yra išsiugdžiusi kaip liaudies kovos su so-
cialine spauda rezultata, jas iškentėjusi ir įsisąmoninusi dorovinių
išgyvenimų bei pasaulėžiūrinio visuomeninių procesų vertinimo forma.
Be to, dorovinės vertybės turi žymių humanistų, mąstytojų, kurių idėjas
vienaip ar kitaip transformuoja masių moralinė sąmonė, kūrybinės minties
atspauda. Visuomenės dvasinėje kultūroje galima tirti ypatingą
sluoksnį etinės sąmonės, netapačios moralinei, kuri yra tarsi jos „labora-
torija“. Tai kūrybiškas socialinio pasaulio ir dorovinių santykių įsisavi-
nimo procesas kasdiene stichine forma, taip pat sąmoningas teorinis jo
įprasminimas, kurį realizuoja etikos žinių specialistai ir kuris įgauna
konceptualinę bei kategorinę išraišką („profesiniame“ ir „neprofesinia-
me“ lygyje).

Moralinės refleksijos fenomenas etikos istorijoje, ypač vokiečių kla-
sikoje, teoriškai išsiaiškintas ir apibendrintas. Refleksija — tai pokalbio
su pačiu savimi procesas. Pagal I. Kantą, mąstyti — tai kalbėtis su pačiu
savimi, reproduktyvios vaizduotės dėka girdėti save patį.

Analizės objektas gali būti savistaba, mokslo teorijos, estetiniai iš-
gyvenimai, tikėjimai, moraliniai įsitikinimai ir kt. Todėl galima kalbė-
ti apie refleksijos rūšių įvairovę. Moralinė refleksija — tai racionalus
susidvejimo, ginčo su savimi, siekiant pagrįsti savo dorovinę poziciją,
procesas, teisinimosi prieš save, ginčijimosi mintyse su savo „antruoju
aš“ procesas.

„Įrodymui, — rašė L. Fojerbachas, — būtini du asmenys; mąstytojas,
įrodinėdamas susidvejina, jis pats sau prieštarauja, ir tik kai mintis iš-
bando ir nugali šį vidinį prieštaravimą su pačiu savimi, ji tampa argu-
mentu. Įrodinėti reiškia ginčyti <...> Dialektika — tai ne abstraktaus
samprotavimo monologas <...> bet abstraktaus samprotavimo dialogas
su patirtimi. Mąstytojas tik todėl dialektikas, kad jis pats sau priešta-
rauja. Suabejoti pačiu savimi — aukščiausias menas ir jėga“³.

Refleksyvumas — tai išraiška ir esmė „dialoginio mąstymo“, kuris,
V. Biblerio nuomone, yra bet kokio kūrybinio mąstymo esmė.

„Kiekvienas žmogus tik tiek ir mąsto kūrybiškai, kiek sugeba reali-
zuoti savo mąstymą kaip vidinį dialogą, t. y. kalbėdamasis pats su sa-
vimi“⁴.

Moralinio refleksyvumo pagrindu I. Kantas laikė žmogaus veiklos
stimulų prieštarumą. Žmogaus elgesį, I. Kanto nuomone, veikia du

² Титаренко А. И. Материалы о культуре нравственных чувств.— В кн.: Актуаль-
ные проблемы нравственного развития личности. Томск, 1975, с. 33.

³ Фейербах Л. Избранные философские произведения.— М., 1955, т. I, с. 73.

⁴ Библиер В. С. Мышление как творчество.— М., 1975, с. 44.

realiatyviai savarankiški, neretai prieštaringi veiksniai: poreikiai bei polinkiai ir pareigos suvokimas, grindžiamas protu. Šis prieštaravimas tarp poreikių ir proto, natūralių polinkių ir pareigos, gimdo natūralų siekimą suvokti šio prieštaravimo priežastį ir surasti protingą elgesio pagrindimą.

„Ne koks nors poreikis spekuliacijos (kuriai jis neturi jokio noro, kol tenkinasi sveiko proto galimybėmis), bet praktiniai samprotavimai skatina kasdienį žmogaus protą atsiriboti nuo kasdienybės ir žengti žingsnį į praktinės filosofijos sritį, kad gautų čia žinių ir aiškius nurodymus apie savo principo šaltinį ir tikrąją šio principo paskirtį, palyginti su maksimumais, kurios remiasi poreikiais bei polinkiais. Tai turi padėti jam rasti išeitį iš sunkios padėties, kuri susidaro dėl dvipusių pretenzijų, ir išvengti pavojaus prarasti visus dorovinius principus dėl jų prieštaringumo, nes čia lengva susipainioti. Vadinasi, ir praktiniame kasdiniame prote, jeigu jis brandina savo kultūrą, nepastebimai atsiranda dialektika, kuri verčia praktinį protą ieškoti pagalbos filosofijoje taip pat, kaip tai atsitinka teoriniam protui“⁵.

Iš I. Kanto samprotavimų sektų išvada, kad „praktinė filosofija“, refleksyvumas atsiranda kaip individo moralumo sustiprinimo priemonė. Etinis samprotavimas atsiranda tada, kai asmenybei iškyla klausimai, kurių kasdienis protas nesugeba išspręsti. Moralinė refleksija apie poelgį perauga į poelgio pagrindimo etinę refleksiją (kuria I. Kantas vadina „praktine filosofija“).

G. Hėgelis dar labiau pabrėžė etinės ir moralinės, filosofinės ir kasdienės sąmonės ryšį. „Teisės filosofijos“ pratarinėje, paneigdamas tuo metu paplitusią nuomonę, kad tiesa apie teisę ir dorovę „tokia pat sena, kaip ir atvirai pateikta įstatymuose, dorovėje ir religijoje, ir ji visiems žinoma“, G. Hėgelis pabrėžė, kad žmogus „mąstyme ieško savo laisvės ir dorovės pagrindo“⁶. „Neišsimokslinęs žmogus neperžengia betarpiško stebėjimo ribų. Išsimokslinimas apima mokėjimą suvokti objektyvų laisvės pradą. Jį sudaro tai, kad objekte ieškoma ne savo paties subjekto, bet objektai nagrinėjami ir traktuojami taip, kaip jie egzistuoja savaime: laisvai ir savitai“⁷.

G. Hėgelis pabrėžė ir kultūrinį kuriamąjį refleksijos vaidmenį. „Mąstymo arba elgesio nemokšiškumas, grubumas,— tai toks ribotumas, kurį galima turėti ir nežinoti, kad jį turi. Jeigu apie jį galvoji, kitaip tariant, žinai apie tai, vadinasi, neabejotinai žinai ir tai, kas jam priešinga. Refleksija yra pirmasis žingsnis tokiam ribotumui įveikti“⁸. Filosofo nuomone, reflektuodamas žmogus pakyla į pasaulėžiūros aukštumas. Iš kasdienybės tada pakylama į dorovinių reiškinių mokslinio suvokimo sritį. Žmogus siekia suprasti dorovinio pasaulio reiškinių esmę. „Faustas,—

⁵ Кант И. Сочинения в 6-ти томах, т. 4, ч. I, с. 242.

⁶ Гегель. Соч.— М.-Л., 1934, т. 7, с. 7, 8.

⁷ Гегель. Работы разных лет.— М., 1971, т. 2, с. 63.

⁸ Ten pat, p. 22—23.

rašo G. Hégelis, — <...> matė, kad kilnus žmogus užguitas ir užmirštas, o kvailys ir apgavikas garbostomas. Jis norėjo suprasti dorovinio blogio priežastį, ištirti žmogaus santykį su tuo, kas amžina, ir suvokti, kas iš tikrųjų turi įtakos žmonių giminei, iš kur atsiranda žmonių kaninantys prieštaravimai. Jis norėjo išsiaiškinti priežastis, lemiančias finio ir dorovinio pasaulio reiškinius, ir tai, kas visa tai sukūrė"⁹.

Šis trumpas ekskursas į filosofijos istoriją leidžia daryti išvadą, kad moralinė refleksija — svarbiausias asmenybės dorovinės kultūros elementas. Teorinio filosofavimo pagrindu žmogaus moralinė sąmonė tarsi pakyla į aukštesnę kokybinę lygį — nuo neįsisąmoninto prie įsisąmoninto elgesio, taip pat nuo išoriško dorovės normų suvokimo prie jų interio- rizavimo. Išsilaisvinama ir nuo „naivaus paprastumo“, vertinant dorovės reikalavimus.

Refleksyvumo vertė išauga, įsisąmoninus, kokių vaidmenį jie vaidina formuojant įsitikinimus, kurie yra svarbus asmenybės kultūros rodiklis.

Įsitikinimo fenomeną, pagal tam tikrus parametrus, galima lyginti su tikėjimu. Tačiau „tikėjimas yra įsitikinimas, nepagrįstas įrodymu“¹⁰. Įsitikinimai grindžiami dviem veiksniais: socialinėmis ir moralinėmis normomis bei nuostatomis, proto argumentais bei liudijimais. Protingi įsitikinimai daro juos tvirtesnius ir lankstesnius už tikėjimą. Lanksčiausi yra racionalios kilmės įsitikinimai. Ugdant įsitikinimus — būtinos vidinės pastangos, aktyvus minties darbas. Gatavų įsitikinimų nebūna. Žinojimas, vaizdinys, idėja, norma, idealas, tapę įsitikinimais, — tai subrandintos, „išskentėtos“, giliai ir visapusiškai „apmąstytos“ žinios, vaizdiniai, idėjos ir t. t. Įsitikinimas yra esmingiausia žmogaus dvasinio pasaulio dalis. Poreikis „surasti žemę po kojomis“, susiformuoti įsitikinimus reiškia tam tikrą mąstymo kultūros lygį, dorovinės kultūros lygį. Poreikis turėti teisingus įsitikinimus ir ginti juos — išsivysčiusios moralinės sąmonės, jos iškilimo virš kasdienio lygio liudijimas. Dar N. Dobroliubovas pažymėjo, kad žmogus, kuris neformuoja savo įsitikinimų, „įprasdamas viską daryti nesamprotaudamas, neįsitikinęs tiesa ir gėriu, o tik įsakytas <...> tampa abejingas gėriui ir blogiui, nes be sąžinės graužimo bjauriai elgiasi, teisindamasis tuo, kad taip liepta“¹¹. Žmogus, kuris remiasi įsitikinimais, visada atviras, pasiruošęs kalbėtis su Pašnekovu ir Antrininku (A. Uchtomskis), t. y. su realiu oponentu, ir su savo antruoju „aš“. Toks žmogus sugeba pervertinti savo įsitikinimus, juos gilinti ir tobulinti. Šitaip per įsitikinimų formavimo procesą moralinė refleksija tampa svarbiausia kultūrine kuriamąja jėga, formuojamas asmenybės dorovinis brandumas.

Refleksija sukuria asmenybės dvasinio gyvenimo įtampą. Bet tai tokia įtampa, kuri stimuliuoja dorovinį ir kultūrinį asmenybės vystymąsi. Ji užkerta kelią nusiramimui, abejingumui ir kultūriniam atsilikimui,

⁹ Ten pat, p. 23.

¹⁰ Иванов В. Г. Физика и мировоззрение. — Л., 1975, с. 29.

¹¹ Добролюбов Н. А. Избранные педагогические произведения. — М., 1952, с. 144.

skatina žmogaus nepasitenkinimą savimi, savikritišką požiūrį į priversitinius kompromisus. Neretai sąžinės priekaištai ir savimi nepasitenkinimas prašoka viešosios nuomonės pasmerkimą. „Dramatiška ar net liguista forma prieštaravimai žmogaus savimonėje vaidina svarbų kultūrinį ir kuriamąjį vaidmenį; ir ne tik kokios nors perspektyvos ar galimybės požiūriu, bet ir palaikydami tam tikrą visuomenės papročių lygį, veikdami „iš vidaus“, neleidžia žmonėms, išauklėtiems pagal dorovines sąvokas, visiškai atsiduoti išorinių aplinkybių valiai“¹².

Nurodydami moralinės refleksijos sugebėjimą „išvesti“ asmenybę už situacijos ribų, „pakelti ją (suteikiant galimybę tikrovę doroviškai ir pasaulėžiūriškai įprasminti), darome prielaidą, kad vertybinių orientacijų sistemoje gali būti ir skirtingų sluoksnių. Matyt, tam tikra prasme galima kalbėti apie „moralinę pasaulėžiūrą“ kaip sutvarkytą moralinių sąvokų ir vaizdinių sistemą, kurios laikosi asmenybė. Šis „sutvarkymas“ gali susiklostyti stichiškai arba kryptingai asmenybę auklėjant ir lavinant. Tačiau ši pasaulėžiūros vienybė, asmenybei susidūrus su gyvenimo prieštaravimais, gali tapti kritiškų apmąstymų objektu. Šiuo atveju žmogui ima formuotis kitokios filosofinės etinės pažiūros, kurias galima pavadinti etine pasaulėžiūra.

Etinė pasaulėžiūra yra teorinio pažinimo sritis, ji „prasideda“ ten, kur „baigiasi“ moralinis požiūris į elgesį, dorovinius santykius, kai žmogus „pakyla“ virš susiklosčiusių vertinimų ir imperatyvų sistemos, suformuotos auklėjimo ar gyvenimo būdo. Samprotaujancio žmogaus pasaulėžiūra ypatinga tuo, kad toks žmogus ne tik vertina poelgius, remdamasis principais, bet ir analizuoja pačius principus, ieško jiems pateisinimo bei pagrindimo. Tai gali būti noras giliau, visapusiškiau juos pagrįsti ir, priešingai, paneigti, kritikuoti.

Etinio pagrindimo logika ontogenetiniame asmenybės vystymesi tarsi pakartoja ir atgamina etinės refleksijos, etinės pasaulėžiūros filogenetinio vystymosi logiką. Kaip besiformuojanti etika sprendė „aukščiausio gėrio“ problemą, taip ir kiekvienas atskiras žmogus sprendžia ją asmeniškai, kurdamas savą „aukščiausio gėrio“, „tiklo“ koncepciją. Skirtumas tas, kad etikai, kaip mokslui, šie klausimai tampa teorinės analizės objektu ir ji ieško atsakymo, tinkamo „visiems“, o kiekvienas žmogus šį klausimą sprendžia praktiškai, ieškodamas sprendimo gyvenimiškai orientacijai¹³. Etinis pasaulėžiūrinis įvertinimas nėra tik „išskirtinių“ žmonių giminės atstovų prerogatyva, o kiekvieno mąstančio subjekto teisė ir privilegija. Šitai leido Maksui Bornui pasakyti apie save: „etinės problemos, kilusios dėl milžiniško, žmogui prieinamos galybės augimo, man artimesnės už mokslines ir politines problemas“¹⁴. Etinės pasaulėžiūros išeities taškas yra žmogaus vertė, todėl ji neretai tampa visuomenės naujos socialinės organizacijos idėjų gynimo centru. Tai

¹² Дробницкий О. Г. Понятие морали.— М., 1974, с. 273.

¹³ Фрицханд М. Марксизм, гуманизм, мораль.— М., 1976, с. 99—100.

¹⁴ Борн М. Моя жизнь и взгляды.— М., 1973, с. 101.

pasireiškia kaip paslėptas dvasinis mechanizmas, skatinantis etiškai vertinti ne tik artimiausias organizacines, technines, ekonomines, bet ir tolimas daugelio žmonių veiklos rūšių pasekmes. Dėsninga, kad dėmesį ekologinei problemai, polemikos aštrumą padiktavo mintys apie tolimas šiuolaikinės pramoninės veiklos, jos įtakos pasekmes būsimosioms žmonių kartoms. Mokslo galimybės padidino medicinos, biologijos pasaulėžiūrinę vertę. A. Barneto žodžiais — „biologas negali aprašinėti žmogaus taip „bešališkai“, kaip, sakysime, mėšlavabalį arba slieką“¹⁵. Akademikas N. Turbinas tiesiogiai nurodo, kad didėja etikos pasaulėžiūrinis vaidmuo mokslo ir atskirų mokslininkų dvasiniam pasauliui. „Klausimai: kaip susiję mokslas ir dorovė, tiesa ir gėris,— rašo jis,— tai problemos, apie kurias mokslininkas paprastai mąstydamas laisvalaikiu, betarpiškai nesiedamas jų su savo tyrinėjimais; šiandien jos iškyla nauju aspektu, konkretesniu turiniu. Vienoks ar kitoks šių klausimų sprendimas dabar lemia mokslininko veiksmus ir profesinėje srityje“¹⁶.

Mokslo ir technikos pažanga labai padidino minėtų problemų skaičių. Be „genų inžinerijos“, psichochirurgijos ir kitų metodų galima nurodyti gyvų ir mirusių žmonių organų bei audinių transplantacijos mėginimus, reanimaciją, sąmoningai vystomą fizinį ir psichinį nepilnavertiskumą, socialines gerontologijos problemas ir t. t. Etinis ir pasaulėžiūrinis šių problemų svarstymo pobūdis neabejotinas. Jų nagrinėjimas ne tik padidina mokslininkų ir medikų praktikų atsakomybę, bet ir padeda ar bent jau turi įtakos visuomenės moralinio reguliavimo tobulinimui, leidžia giliau įprasminti tradicines moralines normas, patikslinti jų veikimo sritis, gamtamoksliskai pagrįsti etinius vaizdinius apie žmogų kaip aukščiausią vertybę.

Bet didesnės visuomeninės praktikos galimybės, praturtinusios gamtamokslines žinias apie pasaulį ir žmogų, padidino mokslinės, filosofinės ir etinės refleksijos vertę. Etinė refleksija net savo kasdiene išraiška yra būtina, stiprinanti dorovinę žmogaus poziciją. Teisus A. Šiškinas, tvirtindamas, kad „mūsų visuomenės žmogus, spręsdamas asmeninio ir visuomeninio elgesio klausimus, vertindamas kitų žmonių poelgius, negali būti tik taisyklių, normų, įsakymų rezervuaras. Jis turi mokėti kūrybiškai mąstyti, remdamasis mūsų pasaulėžiūra, teisingai vertinti poelgius, teisingai spręsti moralines problemas, kurias kelia šiuolaikinis visuomenės gyvenimas, komunizmo statyba, idėjinė kova su kapitalizmo pasauliu, taikus sambūvis, mokslo ir technikos revoliucija, menas, kultūra“¹⁷.

Vadinasi, žmogus dorovinę kultūrą įgyja ne tik ir ne tiek dorovinio gyvenimo stichijoje, formuojančioje jo jausmus, kiek dėl mąstymo kultūros, etinės refleksijos, kuri padeda suformuoti socialinių procesų ir elgesio vertinimo pasaulėžiūrinius kriterijus.

¹⁵ Барнет А. Род человеческий.— М., 1968, с. 271.

¹⁶ Вопросы философии, 1975, № 1, с. 56.

¹⁷ Вопросы философии, 1973, № 1, с. 25.